

Filozófiai szövegek fordítása*

(2. rész)

Albert Sándor

3.1. A heideggeri filozofémák különböző nyelvű ekvivalensei

Érdekes volna a *Befindlichkeit* mintájára összevetni néhány heideggeri filozoféma különböző nyelvű fordításait. Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban csak római számokkal és oldalszámokkal fogunk utalni a *Lét és idő* különböző nyelvű kiadásaira, amelyekből dolgoztunk, és amelyek bibliográfiai adatait kivételesen nem a cikk végén, hanem – a könnyebb visszakereshetőség kedvéért – az alábbiakban adjuk meg:

- I. = Heidegger, M. 1986. *Sein und Zeit*. 16. Auflage, Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- II. = Heidegger, M. 1989. *Lét és idő*. Fordította Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István. Előszó: Fehér M. István. Budapest: Gondolat Kiadó.
- III. = Heidegger, M. 1986. *Etre et Temps*. Traduit par François Vezin. Paris: Éditions Gallimard.
- IV. = Heidegger, M. 1994. *Being and Time*. Translated by John Macquarrie & Edward Robinson. San Francisco: Harper & Collins Publishers. (első kiadás: 1962).
- V. = Heidegger, M. 1996. *Being and Time*. Translated by Joan Stambaugh. New York: State University of New York Press.
- VI. = Heidegger, M. 1970. *Essere e Tempo*. Traduzione di Pietro Chiodi. Milano: Longanesi & C.
- VII. = Heidegger, M. 1989. *El Ser y el Tiempo*. Traducción de José Gaos. Mexico – Madrid – Buenos Aires: Fondo de Cultura Economica. (séptima réimpression).
- VIII. = Heidegger, M. 1985. *Etre et Temps*. Traduit par Emmanuel Martineau. Paris: Édition Authentica.¹
- IX. = Heidegger, M. 1964. *L'Etre et le Temps*. Traduit par Rudolphe Boehm et Alfred de Waelhens. Paris: Édition Gallimard. (nem a teljes szöveg).

* A cikk első részét a *Fordítástudomány* 2000. II. évfolyam, 2. számában közzeltük (A szerk.).

<i>Eredeti (I.)</i>	<i>Vajda (II.)</i>	<i>Fehér M. (II.)</i>	<i>Macquarrie & Robinson (IV.)</i>	<i>Vezin (III.)</i>
das Dasein	jelenvalólét	ittlét	the Dasein	le Dasein
das In-der-Welt-sein	világban-benne-lét	világban-való-lét	being-in-the-world	l'être-au-monde
die Vorhandenheit	kéznellevőség	meglét	presence-at-hand	l'être-là-devant
das Vorhandensein	kéznellet	meglét	present-at-hand	l'être là-devant
die Zuhandenheit	kézhezállóság	kéznellet	readiness-to-hand	l'utilisabilité
das Gerede	fecsegés	fecsegés	idle talk	le on-dit
die Entschlossenheit	elhatározottság	eltökéltség	resoluteness	la résolution
die Erschlossenheit	feltárultság	feltárultság	disclosedness	l'ouverture
die Weltlichkeit	világiság	világiság	worldhood	la mondanéité
die Zeitlichkeit	időbeliség	időiség	temporality	la temporelléité
die Befindlichkeit	diszpozíció	hangoltság	state-of-mind	la disponibilité
die Eigentlichkeit	tulajdonképpeniség	autenticitás	authenticity	l'authenticité
die Anwesenheit	jelenlét	jelenlét	presence	la „présenteté”
die Geschichtlichkeit	történetiség	történetiség	historicality	l'historialité
die Geworfenheit	belevettség	belevettség	throwness	l'être-jeté
die Alltäglichkeit	mindennapiság	mindennapiság	everydayness	la quotidieneté
die Unverborgenheit	el-nem-rejtettség	elrejtetlenség	unhiddenness	le non-retrait
die Räumlichkeit	térbeliség	térbeliség	spatiality	la spatialité
die Nichtigkeit	semmisség	negativitás	nullity	la négative
das Schuldigsein	bűnös-lét	bűnösség	being-guilty	être en faute
das Anruf	felhívás	felhívás	appeal	l'interpellation
die Entwurf	kivetülés (felvázolás)	kivetés, előrevetés	projection	la projection
besorgende	gondoskodó	gondozó	provide	préoccupé
das Verfallen	hanyaglás	bukás	fall	le dévalement
das Man	az akárki	az-ember	the “they”	le on

<i>Eredeti</i>	<i>Martineau (VIII.)</i>	<i>Meschonnic 1990</i>	<i>Chiodi (VI.)</i>	<i>Gaos (VII.)</i>
das Dasein	le Dasein	le là-être	esserci	el ser ahí
das In-der-Welt-sein	l'être-au-monde	l'être-dans-le-monde	essere-nel-mondo	ser en el mundo
die Vorhandenheit	l'être-sous-la-main	l'à portée-de-la-main	semplice-presenza	ser ante los ojos
das Vorhandensein	l'être-sous-la-main		esser-presente	ser ante los ojos
die Zuhandenheit	l'être-à-portée-de-la-main	l'entre les mains	utilizzabilità	a la mano
das Gerede	le bavardage	la parlerie	chiacchiera las	„habladurías”
die Entschlossenheit	la résolution		decisione	estado de resuelto
die Erschlossenheit	l'ouverture		apertura	estado de abiertos
die Weltlichkeit	la mondanéité		mondità	mundanidad
die Zeitlichkeit	la temporalité	la temporalité	temporalità	temporalidad
die Befindlichkeit	l'affection	l'état d'esprit	situazione emotiva	encontrarse
die Eigentlichkeit	l'authenticité	l'authenticité	autenticità	propiedad
die Anwesenheit	„la présence”	la présence	presenzialità	presencia
die Geschichtlichkeit	l'historialité	l'historicité	storicità	historicidad
die Geworfenheit	l'être-jeté		esser-gettato	estado de yecto
die Alltäglichkeit	la quotidienneté		quotidianità	cotidianidad
die Unverborgenheit	le hors-retrait		non esser nascosto	estado de descubierto
die Räumlichkeit	la spatialité		spazialità	espacialidad
die Nichtigkeit	la nullité		nullità	no ser
das Schuldigsein	l'être-en-dette		esser colpevole	ser deudor
das Anruf	l'ad-vocation		richiamo	invocación
die Entwurf	le projet		progetto	proyección
besorgende	affairé		prendente cura	el „curarse de”
das Verfallen	l'échéance	la chute	deiezione	la caída
das Man	le On	le on	il si	el „uno”

[Két megjegyzés: 1. A mű amerikai fordítójának megoldásait a táblázatban külön nem tüntettük fel, mivel egy-két kivételtől eltekintve átveszi az angol fordítók terminológiáját. 2. Heidegger nyelvével foglalkozó könyvében Henri Meschonnic nem említi meg az összes, itt felsorolt szakterminust, ezért az ő esetében több rovatot üresen hagytunk.]

A szignifikáns jegy érvényre juttatása jól kimutatható az egyes filozófémák fordításában. A *Lét és idő* magyar fordítói például szignifikáns jegynek tekintették a *Hand* [‘kéz’] fő meglétét a Heidegger által gyakran használt *Vorhandenheit*, *Vorhandensein* és *Zuhandenheit*, *Zuhandensein* terminusokban, ezért „kéznéllevőség”, „kéznéllet”, illetve „kézhezállóság” ekvivalensekkel fordították őket. Úgy tűnik, a *Hand* fő megtartását – már csak azért is, mert egybeesik a német eredetivel – az angol fordítók is fontosnak tartották. Más fordítók és Heidegger-kutatók (így például Fehér M. István, F. Vezin, P. Chiodi és J. Gaos) nem tartották ilyen lényegesnek a *Hand* fő feltétlen megtartását. Érdekes módon a spanyol fordító a „kéz” helyett egy másik testrészt, a „szem” megfelelőt használja (*‘ser ante los ojos’* = „szem előtt lenni”). A máskor kínosan pontos François Vezin a *Vorhandenheit*et az „être-là-devant” [‘előlévő(ség)’], a *Zuhandenheit*et pedig az „utilisabilité” [‘(fel)használhatóság’] megfelelővel adja vissza. A „kéz” fő megtartását Martineau is fontosnak tartja, fordítói előszavában mindenkiel vitába száll, aki ezzel ellentétes véleményt hangoztat (Martineau 1985: 8–9). Többé-kevésbé az ő módszerét követi az olasz fordító is.²

Ha alaposabban szemügyre vesszük a táblázatban felsorolt heideggeri alapterminusok magyar fordításait, akkor megállapíthatjuk, hogy két, egymástól meglehetősen eltérő fordítói koncepcióval állunk szemben. Míg a Vajda Mihály vezette fordítói munkacsoport nagy gondot fordít a heideggeri szakkifejezések pontos, a szó belső morfológiai felépítését is híven tükröző magyar fordítására – ami olykor fölöslegesen redundánssá teszi a szóösszetételt (vö. pl. „világban-benne-lét”) és helyenként döcögössé, nehezen érthetővé a szöveget –, addig az előszót író Fehér M. István határozottan másféle koncepció szerint fordít. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatnánk, hogy Vajda Mihályék inkább szövegközeli, „sourcier”, „forrásnyelv-orientált” felfogásban fordítanak, míg Fehér M. Istvánra inkább a „cibliste”, „cél nyelv-orientált” felfogás jellemző.

Annak előrebocsátásával, hogy nem két szélsőséges álláspontról van szó és a gyakorlatban a kétféle fordítói koncepció gyakran keveredik egymással, érdemes egy kicsit alaposabban körüljárni ezt a kétféle fordítói felfogást. Míg az ún. „sourcier” („close to text”) felfogás képviselői a forrásnyelv „közelében” fordítanak, megpróbálják a forrásnyelv minden árnyalatát, a forrásnyelvi szöveg lehető legtöbb szignifikáns jegyét „átmenteni” a fordítási művelet során (e felfogás szélsőséges változata a mi felfogásunk szerint még *innen van* a fordításon, és inkább valamiféle nyelvi átkódolásnak, mintsem valódi fordításnak nevezhetnénk), addig a „cibliste” („far from text”) felfogás hívei nem annyira a forrásnyelvi szöveget, mint inkább a befogadó érdekeit tartják szem előtt. E felfogás szélsőséges változata szerintünk már *túl van* a fordításon, és inkább a szöveg átírásának, adaptációnak vagy kommentárnak nevezhetnénk. Egy forrásnyelvi szöveget *mindkét felfogásban* le lehet fordítani, de a végeredmény korántsem lesz egyforma. A filozófiai diszkurzus (főleg Martin Heidegger) fordítóinak nagyon nehéz megtalálni a középutat e kétféle koncepció között. Ha túlságosan a szöveg „közelében” fordítanak, akkor azt kockáztatják, hogy a célnyelvi szöveg esetleg érthetlenné válik. Ha viszont a szövegtől „távol”, a célnyelvi befogadóközönség érdekeit szem előtt tartva dolgoznak, akkor azzal a veszéllyel kell számolniuk, hogy fordításukból eltűnik az idegenszerűség, az ún.

étrangéité: a szöveg szép magyar (angol, francia, olasz, spanyol stb.) szöveg, de nem Heidegger többé.

Pontosan ezt a kérdést veti fel Székely János *Heideggert olvasgatom* című elmélkedésében. Beszámol arról, hogy 1988-ban román nyelven is kiadták Heidegger *Wegmarken* című kötetét, amelyet a román fordítók, mint írja „...rendkívüli gondossággal és hozzáértéssel, mondhatnám hermeneutikai kompetenciával fordítottak le (sőt kommentáltak is), úgyhogy a román szöveg, amennyire meg tudom ítélni, világosabb, mint a német. (Heidegger némelyik bonyodalmasan képzett terminusa, amelynek persze az értelme is bonyolult, önáluk olykor egész kis mondatot tesz ki – hát hogy is ne válna explicitebbé?) Kérdés most már, hogy a fordítás által értelmezett Heidegger, a tömör és elmés, bár velejéig antropomorfi nyelvi-fogalmi páncélzatából kibontott Heidegger egyáltalán Heidegger-e még?” (Székely 1995: 28–29).

Nos hát ez itt a fő kérdés: szabad-e a fordítónak a „bonyodalmasan képzett” heideggeri terminusokat egész mondatokkal fordítani és kommentálni, lehet-e a célnyelvi szöveg explicitebb, „világosabb”, mint az eredeti, egyszerűen: a nem német nyelvű Heidegger Heidegger-e még, a nem német nyelvű *Lét és idő* vajon *Sein und Zeit*-e még?

3.2. Heidegger csak németül Heidegger?

Közelítsük meg a dolgot abból az irányból, hogy vajon elszakítható-e Heidegger filozófiája a német nyelvtől? Mert ha Heidegger valóban *csak németül Heidegger*, más nyelveken nem, akkor ez a megállapítás súlyos következményekkel jár a fordításokra, a célnyelvi szövegekre (és magára a fordítási tevékenységre) nézve is. Vajon hogyan vélekednek erről a kérdéstről a nyelvfilozófusok?

„Csak egy bizonyos nyelven lehet filozofálni, és a felhasznált nyelv struktúrája döntően befolyásolja a filozófiai problémáknak már magát a felvetését is” – írja Étienne Gilson (1987: 271). Ebben a megállapításban kétségtelenül sok igazság van. Már Herder is rámutatott arra, hogy „minden gondolatnak határt szab a nyelv”, vagyis hogy „még a gondolatot is meghatározza a nyelv, amelyen megfogant” (vö. Rónai 1980: 8). Gérard Granel, a *Was heißt Denken?* francia fordításához írott bevezetőjében így vélekedik: „... egy nyelv nem *megfelel* egy gondolkodásnak, következésképpen se nem segíti, se nem leplezi le a gondolkodást; egy nyelv maga *ez a gondolkodás*” (Granel 1988: 16). Arnold Gehlen, a XX. századi polgári filozófiai antropológia egyik legnevesebb képviselője nagyjából hasonlóan vélekedik: „A nyelv szintaktikai és flexiós beérése kifogástalanul bizonyítja, hogy a gondolkodás eredetileg közvetlenül a nyelvben működik” (Gehlen 1976: 398). Ezt az álláspontot is elfogadhatjuk, hiszen gondolkodás és nyelv szoros összefüggésére, elválaszthatatlanságára világít rá. Ugyanezt vallja Székely János is: „...Gondolkodásunk egész fogalmi rendszere, sőt egész logikai apparátusa kívülről, a nyelvből kerül a fejünkbe. Igazság szerint nem is fogalmilag, hanem nyelvileg gondolkodunk. Egyik kulturális közösség esetleg másféle szempontok szerint alkotta meg fogalmait (más jelentésű szavakat használ), mint a másik; ami egyikben megvan, az a másikban esetleg nincs meg. Tudjuk,

hogy például a kínai nyelv képzet- és fogalomvilágát nem lehet (vagy csak nagyon felületesen lehet) európai nyelvekre fordítani. A kínai nyelv szavai (fogalmi) másképpen, más szempontok alapján absztrahálódtak, mint az európai nyelveké, mint a miénk is; Kínában tehát egészen más gondolatok gondolhatók el; ott más irányt vesz a reflexió, más lesz az egész világkép” (Székely 1995: 38).

Hogy ez így van vagy sem, hogy van-e valamilyen, a dolgokban szunnyadó „ősnyelv” vagy a dolgok felett álló *reine Sprache*, hogy a nyelv csak *tükrözi* a gondolkodást vagy *azonos* magával a gondolkodással, hogy valóban minden nyelv alapvetően kultúraspecifikus-e vagy a nyelv bizonyos mértékig mégis elszakítható a kultúrától, hogy az a nyelv-e a „fejlettebb”, amelyeknek a fogalmi jobban lexikalizálódtak vagy az, amelyek csupán egyetlen generikus terminust használ különböző fogalmak kifejezésére stb. – az ilyen kérdéseken a (nyelv)-filozófusok valószínűleg jó ideig el tudnának vitatkozni, és egyáltalán nem biztos, hogy egyetértésre jutnának. Ezek azonban – igaz, nagy horderejű, de – *elméleti* kérdések.

A fordítók számára azonban a filozófiai problémák *gyakorlatilag* már „fel vannak vetve”, mégpedig egy konkrét nyelven, ami Heidegger esetében a német. A fordítók persze pontosan tudják, hogy „a heideggeri filozófiában a nyelv *minden*” (Kocziszky 1990: 157), hogy „Heidegger gondolkodása elválaszthatatlan német nyelvtől [...], filozófiája folytonos parabola a gondolat és a nyelv között” (Meschonnic 1990: 328–329). *Az ő dolguk azonban nem az, hogy ezen rágódjanak, hanem az, hogy megkíséreljék a lehetetlent, gyakorlati válaszokat adjanak elméleti problémákra*, megpróbálják kijátszani vagy megkerülni azokat a megkötöttségeket, amelyeket anyanyelvük kényszerít rájuk, és amelyek – legalábbis egy bizonyos ponton túl – mindenképpen határt szabnak lehetőségeiknek.

Ha eleget akarnak tenni a fordítás azon alapvető céljának (amely, mint láttuk, Heidegger esetében inkább csak megközelítést jelent), hogy a fordításnak mentesítenie kell az olvasót az eredeti mű tanulmányozása alól (vö. Ladmiraal 1979: 15), akkor mindenképp ki kell szabadulniuk valamiképpen a „nincsrá-szó” illuzórikus csapdájából. Valóban ne lenne megfelelő célnyelvi terminus a *Dasein*nek, ennek a par excellence *terminus technicus heideggerianus*nak a fordítására?³ Igaza lenne a filozófiai fogalmakat összegyűjtő és magyarázó szótár szerzőjének, aki a *Dasein* címszó alatt kijelenti: „heideggeri használatában ez a szó valószínűleg [*sans doute*] fordíthatatlan” (Auroux 1990: 546)?

Zoltán József, Heidegger *Mi a metafizika?* című művének első fordítója 1945-ban egyszerűen „lét”-nek fordítja: ezt a megoldást a Heideggerrel foglalkozó szakirodalom ma már egyértelműen elhibázottnak tekinti.⁴ Mégis, úgy tűnik, jól alátámasztja azt a feltevésünket, hogy ha a fordító akár csak *egyetlen kulcsfontosságú filozófema fordítását* (a helytelen értelmezés miatt) elhibázza, ez a tévedés az egész fordítói koncepciót megváltoztatja és a teljes szöveg fordítását tönkretelheti. De mint általában mindenre, erre is akad ellenpélda. A *Mi a metafizika?* című Heidegger-mű első francia fordítója, Henry Corbin 1938-ban a *Daseint* a „réalité humaine” [‘emberi valóság’] francia megfelelővel adja vissza, amit ma már jogosan tarthatunk elavultnak. Maga a szöveg azonban franciául olyan szép, hogy a párizsi Nathan Kiadó – Marc Froment-Meurice

jegyzeteivel és kommentárjaival – ezt az 1938-as Henry Corbin-féle „történelmi” fordítást nemrég ismét kiadta (Heidegger 1985).

A Vajda Mihály által vezetett fordítói munkacsoport a *Lét és időben* szereplő *Daseint* „jelenvalólét”-nek⁶, Fehér M. István a műhöz írott bevezetőjében „itt-lét”-nek fordítja, Joós Ernő pedig – mindkettővel elégedetlen lévén – az „itt-leendő-lét” magyar megfelelőt javasolja rá. Az első változat egy – vitatható⁷ – minimális mennyiségű interpretációt tartalmaz, a második az eredeti német megfelelő tükörszava, a harmadikat Joós Ernő az alábbiakkal indokolja meg: „Ha Dasein nem egy definíció, hanem egy lehetőségekkel, képességekkel ellátott lény, akkor lényegéhez hozzátartozik a változás. Ezt a ‘jelenvalólét’-ből nem lehet kiolvasni. [...] Ezt a mozgást, ezt a változást, a jövő felé való orientálást a Dasein fordításának jeleznie kellene. Ezért merjük javasolni a következő terminust: *Dasein* = *itt-leendő-lét*. Ez a nyelvtani képzés a magyarban is jelzi a folyamatosságot, amit a németben a *sein* ige fejez ki. Az ‘itt-leendő-lét’ visszaadja azt, amit Heidegger gyakran kötőjellel ír, hogy kihangsúlyozza Dasein időbeliségét, ami egyértelmű az állandó változással” (Joós 1998a: 34).

Távol áll tőlünk még a gondolat is, hogy kategorikusan állást foglaljunk abban a kérdésben, e három változat közül melyik a jó, az ekvivalens, a helyes magyar fordítása a *Dasein*nek, ezért csak annyit jegyzünk meg, hogy bár a végeredmény eltér, az út, a szándék, a megközelítés, a koncepció megegyezik mindhárom magyar megfelelőben.⁸ A fordítók úgy gondolták, hogy ha a *Dasein* egy létező (nem pedig egy mesterségesen létrehozott) német szó, akkor nekik az a dolguk, hogy megfelelő magyar ekvivalenst próbáljanak rá találni. A *Lét és idő* Vezin-féle új francia szövege, angol és amerikai fordítása is megtartja a *Daseint*, a fordítók tehát nem lefordítják, hanem a kód, a *langue* szintjén egyszerűen átviszik a német terminust. A *Dasein* szó ugyanis szerintük annyira telítve van konnotációkkal, hogy egyetlen célnyelvi szóval történő visszaadása számos fontos jelentésárnyalat elvesztését vonná maga után. Hogy ez a döntés nem volt könnyű, azt jól mutatja François Vezin példája, aki a mű szövegéhez csatolt tanulmányában külön fejezetet szentelt a *Dasein* elemzésének (Vezin 1986: 519–527), e szónak a francia nyelvbe való beillesztése mellett érvelve: „Az, hogy a *Daseint* nem fordítottuk le, hanem megtartottuk eredeti formájában, nem meghátrálás a nehézségek előtt, hanem éppen ellenkezőleg: kísérlet arra, hogy a francia filozófiai szakirodalomban, a francia nyelvben meghonosítsuk [intégre] a *Dasein* szót” (Vezin 1986: 526).

Más francia filozófusok – például Henri Meschonnic, Henri Birault, Alexandre Koyré vagy Étienne Gilson – nem tartják ilyen fontosnak a *Dasein*nek a francia filozófiai szakirodalomban való meghonosítását: általában a *le là-être* vagy a *l'être-là* francia megfelelőket javasolják rá, mindkettő az eredeti német szó francia tükörszava. Csupán érdekességként említjük meg, hogy maga Heidegger is javasolt egy francia terminust a *Dasein* fordítására (a *le être-le-là* szóösszetételt), amely a francia nyelv szellemétől elképesztően idegen⁹. A *Sein und Zeit* olasz fordításában az *esserci* megfelelőt találjuk, a spanyolban pedig a *ser ahít*, mindkettő a *Dasein* olasz illetve spanyol tükörfordítása. Látjuk tehát – és a mi szempontunkból most ez a fontos – hogy a *das Dasein* szó csak a nyelv, a kód, a *langue* szintjén fordíthatatlan. A francia nyelvben például nincsen sem-

leges nem: ez az alapvetően analitikus felépítésű nyelv különösen irtózik az összetett szavaktól és a német nyelv szintetikus szerkezeteitől, de a (heideggeri) filozófiai diszkurzus elemeként ez a terminus, amint láttuk, nagyon jól lefordítható. Ugyanez a koncepció tükröződik az olasz és a spanyol fordításban is.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a *Lét és időben* szereplő *Dasein* terminust kétféle eljárással, kétféle koncepcióval fordítják a fordítók: vagy a langue szintjén átkódolják („le Dasein”, „the Dasein” stb.), vagy saját nyelvükben találnak gyártanak rá célnyelvi megfelelőt. Az előbbinek kétségtelenül megvan az az előnye, hogy megtartják az eredeti összes konnotációját (amelyeket az előszóban szinte külön tanulmányban részletesen ki lehet fejteni), a második viszont célnyelvi szót eredményez, amely – bekerülve az adott nyelvközösség filozófiai irodalmába – gazdagíthatja a célnyelv filozófiai nyelvezetét.

4. Fordítói eljárások

A továbbiakban vegyünk sorra néhányat azon *fordítói eljárások* közül, amelyeket a *Sein und Zeit* különböző fordítói alkalmaznak tevékenységük során. Bármennyire furcsának tűnjék is, a fordítók számára az olykor öt-hat résztagból álló szintetikus szóösszetételek célnyelven való újraszervezése, „újra-összerakása”, morféma-szintű átkódolása jelenti a legkisebb gondot. Csak egyetlen ilyen példát említve:

Das Nur-noch-vor-sich-Haben von etwas liegt vor im reinen Anstarren als *Nicht mehr verstehen*. (I. 149)

A valaminek a puszta rábámulásban *már-csak-elöttem-levése* mint *már-nem-megértés* van jelen. (II. 291)

Ne-plus-avoir-devant-soi-que quelque chose, cela n'a lieu que lorsqu'on a le regard fixe au sens de *ne-plus-entendre*. (III. 195)

When we merely stare at something, our *just-having-it-before-us* lies before us as a failure to understand it any more. (IV. 190)

When we just stare at something, our *just-having-it-before-us* lies before us as a failure to understand it any more. (V. 140)

L'aver-solo-più-davanti-a-sé qualcosa presuppone quello sguardo fisso che è caratteristico del *non-comprendere-più*. (VI. 190)

El «no más que tener ante sí» algo es el caso del puro fijarse en ello, en el sentido del «ya no comprendo». (VII. 167)

Nem nehéz belátni, hogy a német *Nur-noch-vor-sich-Haben*, a magyar *már-csak-elöttem-levés*, a francia *ne-plus-avoir-devant-soi-que*, az angol *just-having-it-before-us*, az olasz *aver-solo-più-davanti-a-sé* és a spanyol *no más que tener ante sí* szóösszetételek némi megszorítással egymás tükörszavainak tekinthetők. Az általában „sourcier” felfogást képviselő és mindenütt a *close to text* koncepcióval fordító Vezin „megoldása” (a *ne-plus-avoir-devant-soi-que*) azonban ékes példája

annak, hogyan lehet *ezt az alapvetően helyes elvet a gyakorlatban rosszul érvényesíteni*. Az összetett szavaktól viszonygő, alapvetően analitikus felépítésű francia nyelv „szellemétől” mélységesen idegenek az effajta szóösszetételek, ha azonban valaki a *Lét és idő* fordítására vállalkozik, ezeket semmiképpen nem kerülheti el. De vajon feltétlenül olyan szerkezetet kell-e létrehoznia, amely tükrözi az eredeti német szerkezet morfológiai struktúráját, és amelyet egy francia anyanyelvű olvasó nem ért meg? Nézzük meg ugyanezt a mondatot a francia „kalóz” kiadás fordítójának, Martineau-nak a fordításában:

Dans le pur regard qui fixe, *l'avoir-devant-soi-sans-plus-quelque-chose* est présent, en tant que *ne-plus-comprendre*. (VIII. 122)

Mint látható, ő még tovább „heideggeresít”, amikor az eredetileg öt részelem-ből álló szóösszetételt hét elemmel adja vissza. A probléma az, hogy míg a „Nur-noch-vor-sich-Haben” összetétel egy átlagos német anyanyelvű beszélő számára bár nem teljesen, de azért többé-kevésbé érthető, addig a „ne-plus-avoir-devant-soi-que” és az „avoir-devant-soi-sans-plus-quelque-chose” egy francia beszélő számára valószínűleg teljességgel érthetetlen szóhalmaz. Kérdés: *van-e joga a fordítónak ezt a „heideggeresítést” a teljes érthetlenségig elvinni?*

Érdekes módon az angol fordítók sokkal többször élnek a *determinologizálás*nak nevezett fordítói eljárással, vállalva a minimális *contresens*, a nem teljesen pontos értelmezés veszélyét is. Ennek az eljárásnak az a lényege, hogy egy eredetileg terminus értékű szó vagy kifejezés a fordításban megszűnik terminus lenni, elveszíti terminus-jellegét; ami az eredetiben filozófiai szakkifejezés, filozoféma volt, az a fordításban egyszerű, „hétköznapi” szó (vagy magyarázat) lesz. Ez az eljárás ugyan megkönnyíti a mondat tartalmának megértését, túlzott alkalmazása azonban oda vezethet, hogy a szöveg jól gördül, könnyen érthető, csak éppen *nem Heidegger többé*. Kérdésünket ebben az esetben így fogalmazhatnánk meg: *van-e joga a fordítónak a determinologizálást a teljes érthetőségig elvinni, a heideggeri szóösszetételeket, neologizmusokat hétköznapi, szokványos, mindenki számára könnyen érthető szavakkal fordítani?* A fentebb idézett mondat esetében, mint láttuk, az angol fordítók determinologizálják a *Nicht-mehr-verstehen* szóösszetételt, és mintegy elmagyarázzák jelentését: a „failure to understand it any more” inkább magyarázat, kommentár, mint fordítás, de semmiképpen nem filozófiai szakterminus, filozoféma.

A „determinologizálás” és a „heideggeresítés”, úgy tűnik, Heidegger fordításakor két egymással ellentétes fordítói eljárás. Olykor a fordító ezt a „heideggeresítést” szinte akarata ellenére kénytelen megtenni. A morfológiai struktúráját tekintve viszonylag egyszerű *Jemeinigkeit* terminust – amelyet a magyar fordítók „mindenkori enyémvalóságnak”, az angolok pedig egyszerűen „mine-ness”-nek fordítanak – Vezin a *l'être-chaque-fois-à-moi* megfelelővel, a hasonlóan egyszerű felépítésű *Furchtsamkeit* („félelemmel telítettség”, angol „fearfulness”) neologizmust pedig a *l'être-susceptible-d'éprouver-la-peur* ekvivalenssel adja vissza. Nézzük meg e két heideggeri neologizmus többi fordítását is:

Eredeti (I.)	die Jemeinigkeit	die Furchtsamkeit
François Vezin (III.)	l'être-chaque-fois-à-moi	l'être-susceptible-d'éprouver-la-peur
Emmanuel Martineau (VIII.)	la mienneté	„l'intimidation”
Macquarrie & Robinson (IV.)	mineness	fearfulness
Joan Stambaugh (V.)	always-being-mine	fearfulness
Pietro Chiodi (VI.)	esser-sempre-mio	„spaurito” (questo stato emotivo)
José Gaos (VII.)	el „ser, en cada caso, mio”	el „ser temeroso”
Vajda Mihály vez. mcs. (II.)	mindenkori enyémvalóság	félelemmel telítettség

A Martineau-nál található (némiképp az angol *mineness*-re emlékeztető) „mienneté” és „intimidation” neologizmusok ugyan, de egy francia anyanyelvű olvasó számára könnyen érthető francia szavak. Vezin megoldásai nagyon szép (francia nyelvű) heideggeri szóösszetételek, a francia olvasó számára viszont eléggé nehezen érthetők: a *l'être-chaque-fois-à-moi* ugyanis szó szerint azt jelenti, hogy „minden-alkalommal-az-enyémnek-levés”, míg a „la mienneté” nagyjából csak annyi, hogy az „enyémség”. A *l'être-susceptible-d'éprouver-la-peur* szó szerint azt jelenti, hogy „a-félelmet-érezni-képesnek-levés”, míg a „l'intimidation” csak annyit jelent, hogy „megfélemlülés”. Két, teljesen ellentétes fordítói eljárásról van tehát szó: Vezin megoldásai nehézkesek, nehezen kihámozhatóak, de heideggeriek (többé-kevésbé híven követik az eredeti német terminus belső struktúráját), Martineau-éi viszonylag könnyen érthető neologizmusok, de egyáltalán nem követik a német szó morfológiai felépítését. A spanyol fordító is sokszor determinologizál (a „ser, en cada caso, mio” nem annyira terminus, mint inkább magyarázat, nagyjából annyi, hogy „minden esetben az enyémnek lenni”; a „ser temeroso” pedig annyit jelent, hogy „gyávának, félősnek lenni”), neki inkább azt vethetnénk a szemére, hogy a heideggeri terminusok összetételei között sehol nem alkalmaz kötőjeleket, ezzel szemben minden egyes terminust következetesen *idézőjelek* közé tesz és ezzel megnehezíti a folyamatos olvasást. Hogyan foglalhatunk állást ebben a rendkívül bonyolult kérdésben? A *determinologizálás* (és kommentálás) a mi felfogásunk szerint több okból is meglehetősen vitatható eljárás:

(1) Heidegger filozófiai írásmódjának (ha úgy tetszik: stílusának) *inherens* jegye ez a fajta szóösszerakás. Természetesen ezeket az olykor 6–8 résztagból álló szóösszetételeket le lehet fordítani egész mondatokkal is (ezt tették olykor a román fordítók a *Wegmarken* esetében), és bizonyos értelemben ez az eljárás befogadóparti, az olvasó érdekeit juttatja érvényre, mivel a „magyarázat” megkönnyíti a szóban forgó bonyolult heideggeri terminus megértését. Mégis, mint mondtuk, a fordító nem kommentátor, nem szövegmagyarázó, nem háttér-informátor; nem az a dolga, hogy elmagyarázza, kifejtse egy-egy terminus értelmét, hanem az, hogy *lefordítsa*. Számunkra az ilyenfajta determinologizáló explikálás ugyanolyan hamisítás (egy szignifikáns jegy „eltüntetése”), mint amilyen a szintaktikai konstrukció – a mondat hosszúságának, alá- és fölérendeltségi viszonyainak – önkényes megváltoztatása. Hangsúlyoznunk kell, hogy az olvasó ebben a tekintetben – ha csak nem egyszerre olvassa az eredeti né-

met szöveget és a fordítást – teljesen ki van szolgáltatva a fordítónak, és ezzel a fordítóknak nem lenne szabad visszaélniük.

(2) Ha egy forrásnyelvi filozófiai szövegben – főleg Heidegger esetében – egy nyelvi egység (mindegy, milyen hosszúságú, hány tagból és milyen módon összerakott) *főnév*, azt a fordítónak a mi véleményünk szerint csak abban az esetben szabad más szófajra átalakítania, ha e főnév lefordítására semmilyen más nyelvi eszközt nem tud igénybe venni. Ez a *főnevet-főnévvel* való fordítás az európai nyelvek esetében nem jelenthet problémát. Nem véletlen ugyanis, hogy a szöveg adott pontján a szerző *egy filozoféma-értékű főnevet* használt: ez a filozoféma-érték más nyelvekben csak abban az esetben maradhat meg, ha a fordító akár még az anyanyelvén tett erőszak árán is főnévvel adja vissza. *A főnév sokkal elvontabb szófaj, mint más szófajok, és az absztrakciós szint azonosságát csak a főnévvel való fordítás képes biztosítani*; az igésítés, a körülírás vagy a mondat szintű explikálás nem. A főnév talán az egyetlen olyan szófaj, amely a különböző nyelvekbe való átvitel nyomán is *megtartja elvontságát*. Ez azt bizonyítja, hogy ellentétben a cikk első részében leírtakkal, *bizonyos esetekben* – például Heidegger nagyon speciális nyelvében – *az átkódolás a legpontosabb fordítás*.

(3) A determinologizálás ugyan könnyebb érthetőséget tesz lehetővé, de amellet, hogy a fordító magyarázatát (kommentárját, interpretációját) a szűkegésnél nagyobb mértékben tartalmazza, azzal a veszéllyel is jár, hogy az eredeti konceptuális rendszert egy másik, a befogadó érdekeit jobban szem előtt tartó fogalmi rendszer keretei közé helyezi át: ez pedig a csúsztatás, a *contresens* egyik érdekes esete. Hogy világosabban értsük, miről van szó, idézünk egy példát D. J. Furley egyik tanulmányából, amelyben a szerző görög filozófiai terminusok angol fordításait elemzi. Egyebek mellett az arisztotelészi négy „ok” példáját is megemlíti. „Arisztotelész nézete szerint – olvassuk a *Filozófiai kisenciklopédia* (Budapest: Kossuth, 1993) 32. oldalán – ha valamit teljesen meg akarunk magyarázni, meg kell mondanunk, hogy miből van (materiális ok), hogy lényegileg micsoda (formális ok), hogy mi hozta létre (hatóok) és mi a funkciója vagy célja (cél-ok). Az a furcsaság, hogy mindezeket a dolgokat ‘ok’-oknak nevezzük, nem írható Arisztotelész számlájára, lévén az ‘ok’ egy tágabb jelentésű görög szónak a hagyományos fordítása ebben az összefüggésben.” Fentebb idézett tanulmányában D. J. Furley megadja e négyféle ok angol megfelelőit: *the material cause, the efficient cause, the formal cause* és *the final cause*. Ezután megadja az eredeti arisztotelészi görög megfelelőket, és rámutat arra, hogy a cél-ok (az angol *final cause*) helyén Arisztotelésznél csak annyi szerepel, hogy *to ou eneka* [szó szerinti angol fordításban: ‘the what for’]. Majd így folytatja: „Nem lehet felróni semmiféle *nagy* bünt e kifejezések normális angol fordításainak, de valószínűnek tartom, hogy a ‘the final cause’ kifejezés takarossága [*tidiness*], összehasonlítva a ‘the what for’ fésületlen befejezetlenségével, megváltoztatja elképzelésünket Arisztotelész jelleméről, mint filozófusról. Az ő kifejezései nyilvánvalóan irányulások, osztályozási módok, formális fogalmak, nem pedig magyarázatok önmagukban” (Furley 1958: 60).

Ugyanez érvényes Heideggerre is: a determinologizáló fordítás nyomán az általa használt bonyolult szóösszetételek egyszerűbbekké, „érthetőbbekké”, világosabbá válnak, automatikusan *átkerülnek egy másik fogalmi rendszerbe*: ez-

által egy, a heideggerinél egyszerűbb konceptuális rendszer részévé válnak. Heidegger (és más filozófusok) terminusaiban ugyanis éppen az az érdekes, hogy bármennyire is *filozófiai fogalmakká* válnak egy adott filozófiai rendszer keretei között, ettől még nem vesztik el lexikális jelentésüket: minden heideggeri filozófémának többé-kevésbé pontosan kideríthető *lexikális jelentése is van*.

A szintetikus német szóösszetételeknek a célnyelven történő újraösszeállítása azonban nem is mindig olyan egyszerű, amint ezt az alábbi példa mutatja:

Nur sodern Dasein überhaupt ist als ich *bin-gewesen*, kann es zukünftig auf sich selbst zukommen, daß er zurück-kommt. (I. 326)

A jelenvalólét általában úgy van, mint *én volt-vagyok*, és csak ennyiben képes jövőbelien úgy eljönni önmagához, hogy vissza-jön. (II. 537)

Ce n'est que dans la mesure où le Dasein est en bloc comme *je-suis-été*, qu'il peut, lui qui est à venir, s'en venir jusqu'à lui-même tout en revenant en arrière. (III. 386)

Only in so far as Dasein is an '*I-am-as-having-been*', can Dasein come towards itself futurally in such a way that it comes back. (IV. 373)

Only because Da-sein in general is as I *am-having-been*, can it come futurally toward itself in such a way that it comes-back. (V. 299)

Solo perché l'Esserci è, in generale, un *io sono-stato*, esso può, in quanto ad-veniente, pervenire a se stesso nel modo del rivenire. (VI. 391)

Sólo en tanto el «ser ahí» en general «es» en el sentido de «yo soy sido» puede advenir a sí mismo en el advenir retrovinienendo. (VII. 353)

A német *ich-bin-gewesen*, *Gewesen(heit)*, *gewesend* stb. terminusok fordítása szinte megoldhatatlan azokban a nyelvekben, amelyekben a jelen befejezettségét jelölő *praesens perfectum* nevű igeidő nem létezik. Ilyen nyelv a magyar is, ezért a magyar fordítók kénytelenek ezt jelezni: „Minthogy a magyar nyelvben a praesens perfectum (befejezett jelen) mint igeidő ma már nem létezik, de amíg létezett – 'vala' –, addig sem tűnt ki belőle a jelennel való összefüggés, így a nevezett terminusok fordítása megoldhatatlan.” Ezért kompenzációs eljáráshoz kell folyamodniuk: „A 'múlt' helyett igyekeztünk következetesen a 'volt' szóval operálni, de tisztában vagyunk vele, hogy ebben sem rejlik benne a jelenben megőrzöttség mozzanata” (II. 537). A mű francia fordítója ugyancsak kompenzációs eljáráshoz folyamodik, alkalmasabb megfelelő híján a *je suis-été* összetételt használja: e „megoldás” ellen az a jogos kifogás vethető fel, hogy grammatikai hibát tartalmaz, pedig az *ich bin-gewesen* nem tűnik grammatikai hibának. Az angol fordítók a teljes német mondatot megadják lábjegyzetben, elmagyarázzák a kifejezés értelmét, majd hozzáfűzik: „Az 'ich bin-gewesen'-t fordíthattuk volna 'I am been'-nel is, de ebben a kontextusban megkockáztattuk [*we have ventured*] az 'I am as having been' fordítást” (*Being and Time*, 373. oldal). A jogosult francia fordítással elégedetlen Martineau ugyanezt a mondatot így fordítja:

C'est seulement pour autant que le *Dasein* est en général comme *je-suis-été* qu'il peut advenir de manière avenante à soi-même, en *re-venant*. (VIII. 229)

Henri Meschonnic pedig így:

„Seulement autant que le là-être est en général comme *j'ai-été*, peut-il, à venir, vers lui-même venir, de sorte qu'il *re-vienne*” (Meschonnic 1990: 242).

Már a három francia változat összehasonlító grammatikai és lexikai elemzése hű képet adhat arról, mennyire máshogy érti-értelmezi Heideggernek ezt a mondatát a három fordító. Ennek részletes tárgyalásába nem megyünk bele, a példával csak azt szerettük volna érzékeltetni, milyen nehéz *egyszerre visszaadni* a célnyelven az eredeti német szerkezet morfológiai struktúráját és a befejezettség mozzanatát még azokban a nyelvekben is (például az angolban), amelyekben megvan ennek a lehetősége.

Az igazi fordítási nehézségek azonban akkor kezdődnek, amikor a fordító választhat több (egymás szinonimáinak tekinthető) lexikális lehetőség között. A *Sprache, Rede, Gerede* szavak fordítására a legtöbb nyelvben több célnyelvi ekvivalens is létezik, amelyek közül elméletileg bármelyik alkalmazható lenne. A „helyes” megfelelő megtalálásához azonban a fordítónak nem elég ismerni a nyelvi lehetőségeket, tisztában kell lennie a szerző szándékával is, ez pedig értelmezés kérdése. A hermeneutikai értelmezést és teorizálást ilyen esetekben a fordítónak különösen gondosan kell elvégeznie. Hasonlítsuk össze az alábbi mondatokat:

Die Rede ist mit Befindlichkeit und Verstehen existential gleichursprünglich. (I. 161)

A beszéd egzisztenciálisan éppoly eredendő, mint a diszpozíció és a megértés. (II. 306)

La parole est existentiellement cooriginale avec la disponibilité et l'entendre. (III. 207)

Le discours est existentiellement aussi originaire que l'état d'esprit et le comprendre. (IX. 188)

Le parler est existentiellement cooriginale avec l'affection et le comprendre. (VIII. 129)

Il discorso è esistenzialmente cooriginario alla situazione emotiva e alla comprensione. (VI. 204)

El habla es de igual originalidad existencial que el encontrarse y el comprender. (VII. 179)

Ennél a példánál nyomon követhetjük a *Rede* [‘beszéd’] szó francia megfelelőinek teljes diakrón fejlődését. A 60-as években készült első fordításban még a *discours* szóval adták vissza a francia fordítók a *Rede*-t, azóta azonban a *discours* olyan szemantikai „fejlődésen” ment keresztül, hogy jelentése sokat szélesedett és tartalmilag üresebbé vált. Vezin ezért a 80-as évek közepén már a *parole*

megfelelőt használja. Ezzel az a baj, hogy saussure-i konnotációkat ébreszt a francia olvasóban (a francia olvasóközönség tudatában a *parole* azonnal felidézi a *langue*-ot), míg a *Rede* ellentéte az idézett heideggeri kontextusban nem a *Sprache*, hanem a *Gerede*. Martineau valószínűleg ilyen megfontolások miatt vetette el a *parole*-t, és használta a fenomenológiai háttérű *le parler* megfelelőt. E mondatnak talán a magyar és a spanyol fordítása tekinthető a legadekvátabbnak: ezek fejezik ki legpontosabban az eredeti mondatban benne rejlő gondolatot, miszerint a diszpozíciót és a megértést egyformán eredendően a *beszéd* határozza meg.¹⁰

Nem kis nehézséget jelent a fordítók számára az olyan heideggeri neologizmusok célnyelvi ekvivalenseinek megtalálása, amelyek esetében a veszteségek magából a *nyelvből* adódnak, ezért szinte sehogyan sem kompenzálhatók. Amint az egyes fordítások elemzéséből kitűnik, az ilyen esetekben a fordítók mindent a *szemantikai szempontot* tartották elsődlegesnek, és kénytelen-kelletlen beletörődtek a formai veszteségek elkerülhetetlenségébe.

Das Selbst der Alltäglichkeit aber ist das Man, das sich in der öffentlichen Ausgelegtheit konstituiert, die sich im Gerede ausspricht. (I. 252)

A mindennapi *Önmaga* azonban nem más, mint az *akárki*, amely a *fecsegésben* kimondott közfelfogásban konstituálódik. (II. 432)

Mais le soi-même de la quotidienneté est le on, qui se constitue dans l'état d'explication publique dont le on-dit est l'expression. (III. 307)

But *the Self* of everydayness is the „they”. The „they” is constituted by the way things have been publicly interpreted, which expresses itself in *idle talk*. (IV. 296)

But the self of everydayness is the they which is constituted in public interpretedness which expresses itself in idle talk. (V. 234)

Ma *il se-Stesso* della quotidianità è *il Si*, quale si costituisce negli stati interpretativi pubblici. Esso si esprime nella *chiacchiera*. (VI. 308)

Mas *el „mismo”* de la cotidianidad es *el uno*, que se constituye en el público „estado de interpretado”. Éste se expresa en *las habladurias*. (VII. 275–76)

Hogyan lehetne visszaadni a *das Man* pejoratív, degradáló semlegességét olyan nyelvekben, amelyekből hiányzik a semleges nem, vagy – mint a magyar nyelv esetében – még a grammatikai nem fogalma is ismeretlen? A *das Man* visszaadására a francia fordítók kénytelenek a hímnemű határozott névelőt alkalmazni¹¹, az angol fordításban a többes szám 3. személyű, idézőjelbe tett személyes névmást találjuk, a mű magyar fordítói az *akárki* általános névmást használják, Fehér M. István pedig *az-ember* (*Az-ember*) megfelelőt használja. A szemantikai szempont érvényesítését láthatjuk a *Rede* ↔ *Gerede* szójáték célnyelvi megfelelőinek kiválasztásakor is. A fordítók pontosan tudják, hogy a heideggeri filozófiában a *beszéd* (*Rede*) a mindennapi életben nem egyszerűen *beszéd*, hanem annak lefokozott, „elrontott” változata, a *fecsegés* (*Gerede*).

Ez a három főnév (*Sprache, Rede, Gerede*) állandóan jelen van Heidegger művében, aki gondosan megkülönbözteti és élesen szembeállítja őket. A *Gerede* a

középszerűség, a hétköznapi paradigmájának szerves része: arra szolgál, hogy „leírja a kommunikáció normális lefolyását, amelyben a beszéd *nem vesztett*, hiszen *nem is nyert soha*” (Meschonnic 1990: 190). A *Rede* ↔ *Gerede* szópár hangzásbeli hasonlósága elkerülhetetlen módon elvész azokban a nyelvekben, amelyek nem rendelkeznek ezzel a prefixációs lehetőséggel: ilyen az általunk elemzett összes célnyelv (vö. *beszéd* ↔ *fecsegés*, *discours* ↔ *on-dit*, *discourse* ↔ *idle talk*, *discorso* ↔ *chiacchiera*) talán az egyetlen spanyol kivételével, amely valamelyest mégis fenn tudja tartani a hangzásbeli hasonlóságot (*habla* ↔ *habladuría*). A szemantikai megkülönböztetést viszont, szignifikánsabb jegynek ítelve ezt, mint a hangzásbeli hasonlóságot, a fordítók minden célnyelvben megtartották.

Ugyanígy a szemantikai szempont elsődlegességét tanúsítják az olyan mondatok idegen nyelvű fordításai is, mint a *die Sprache spricht, das Licht lichtet, das Ding dingt* stb. „A nyelv beszél”, „La langue parle”, „Language speaks” stb. mondatokból elveszett valami, ami az eredetiben még benne volt: ez a játékoság, az azonos tőből való képzési mód azonban a fordítás nyomán szükségképpen eltűnik minden olyan nyelvből, amelyben a *nyelv* főnév és a *beszél* ige nem azonos etimonra vezethető vissza. De erre is van ellenpélda: Heidegger *Das Ding* („A dolog”) című tanulmányában szereplő *Das Ding dingt* mondatot Joós Ernő így fordítja: „A dolog végzi a dolgát”, s ezzel sikerült átmentenie az eredetiben szereplő játékoságot is (Joós 1998b: 30). Megfigyeléseink alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a fordítók elsősorban a jelentés átvitelére töreksenek, és másodlagos szempontnak tekintik a hangzásbeli hasonlóság megőrzését.

Néha azonban a fordítók arra kényszerülnek, hogy a célnyelvben szinonímát keressenek egy-egy terminusra. Ezt láthatjuk például a *Ruf* főnévből képzett terminusok esetében. Ha a *der Ruf* főnevet „hívás”-nak fordítják a *Lét és idő* magyar fordítói, akkor teljesen kézenfekvő, hogy az *Anruf*-ot „felhívás”-nak, az *Angerufene*-t „felhívott”-nak, a *der Rufer*-t „hívó”-nak, a *Rückruf*-ot „visszahívás”-nak, a *Berufung*-ot „hivatkozás”-nak, az *Ausrufen*-t „kimondott hívás”-nak fordítják, és csak az *Aufruf*-ot adják vissza (az ebben a kontextusban a felhívás szinonimájának tekinthető) „felszólítás” megfelelővel. Nagyobb probléma az, hogy nemcsak a *der Ruf*, hanem a *das Rufen* főnevet is „hívás”-nak kell fordítaniuk, és itt a fordítás során elvész a *Ruf* és a *Rufen* közötti paszszív/aktív ellentét.

De vajon mihez kezdenek a fordítók a saját nyelvükön visszaadhatatlan, Heidegger által gyártott neologizmusok fordításakor? Érdemes ezt is megvizsgálunk:

Zeitlichkeit kann sich in verschiedenen Möglichkeiten un in verschiedenen Weise zeitigen. (I. 304)

Az időbeliség különböző lehetőségekben és különböző módokon képes létrejönni. (II. 506)

La temporellité peut se temporer en possibilités différentes et de manières différentes. (III. 363).

Temporality has different possibilities and different ways of *temporalizing* itself. (IV. 351)

Temporality can *temporalize* itself in various possibilities and various ways. (V. 281)

La temporalità può *temporalizzarsi* secondo diverse possibilità e in diversi modi. (VI. 367)

La temporalidad puede „*temporaciarse*” en variadas posibilidades y por variado modo. (VII. 330)

La temporalité peut *se temporaliser* en diverses possibilités et selon diverses guises. (VIII. 217)

A mondathoz csak a magyar és az angol fordítók fűznek megjegyzést. A *Lét és idő* magyar fordításában az 506. oldal alján ezt a megjegyzést találjuk: „létrejövés, időben létezés (*Zeitigung*) – A *zeitigen* ige jelentése: létrehozni, valamit magával vonni, okozni. A *Zeit*, idő névszóból képzett ige egyértelmű magyar fordítása megoldhatatlan, ezért e kettős kifejezéssel adtuk vissza a német jelentést.” A rendkívül alapos angol fordítók lábjegyzetben a teljes mondatot megadják németül is, majd hozzáteszik: „a hétköznapi német nyelvben a ‘*zeitigen*’ ige jelentése ‘létrehozni’, pontosabban ‘megérlelni’.” Hivatkoznak arra, hogy a mű korábbi részeiben ezekkel a jelentésekkel fordították a *zeitigen* igét, de itt rámutatnak arra az etimológiai összefüggésre, amely a összekapcsolja a ‘*zeitigen*’ igét és a ‘*Zeit*’, ‘*Zeitlichkeit*’ főneveket. Ezért, mint írják, a *time*, *temporality* miatt most megpróbálkoznak a *zeitigen*t a ‘to temporalize’ igével fordítani. A mondat fordítása láthatólag semmilyen problémát nem jelentett a mű francia, olasz és spanyol fordítói számára: az általuk alkalmazott – a latin *tempus*ból képzett – neologizmushoz még magyarázó megjegyzések hozzáfűzését sem tartották szükségesnek.

A neologizmusokkal kapcsolatban érdemes azt a kérdést is feltennünk: célszerű-e a heideggeri neologizmusokat a fordítóknak mindenképpen (akár anyanyelvük „kerékbe törése” árán is) neologizmusokkal visszaadniuk, vagy felhasználhatják a célnyelv egy már meglévő szavát? Vegyünk megint egy konkrét példát, az *entfernen* igét. Ez a szó nem neologizmus, hanem közismert német ige, jelentése a szótár tanulsága szerint „eltávolít”, míg a *sich entfernen* igéé: „(el)távozik, (el)távolodik”. Heidegger is használja ezt az igét, de kötőjellel írja: az *ent-* igekötőt leválasztja az ige második részéről, és szó szerint értelmezi, így *entfernen* az eltávolodás ellenkezőjét fogja jelenteni, vagyis *ent-fernen* = *elvonni a távolságot, közeledni* (vö. Joós 1998a: 38–39), s így már neologizmusnak tekinthető.¹² Roppant óvatosságot igényel valamennyi, Heidegger által használt filozófiai terminus fordítása. Vezin nagy kedvvel gyárt neologizmusokat, amelyek jelentését a műhöz csatolt kommentárjában fejti ki: a már említett *disposibilitäté* mellett ilyen neologizmus az általa gyártott „*ouvertude*” szó a *die Erschlossenheit* visszaadására, amely tartalmazza az *ouvrir* ige tövét, mégsem azonos az ismert „*ouverture*” szóval. Érdekes módon a mű másik francia fordítójának, Martineau-nak megfelelt a francia nyelvben már meglévő „*ouverture*” szó az *Erschlossenheit* fordítására, ő nem tartotta fontosnak neologizmus gyártását. Az *Erschlossenheit* terminus egyébként (talán mondanunk sem kell) nem szerepel a

német-magyar szótárban, az *erschließen* ige jelentései pedig: (1) feltár, hozzáférhetővé tesz; (2) (ki)következtet; (3) fel-/kinyit, feltár. Érdekes megnéznünk e heideggeri neologizmus különböző nyelvű fordításait, abban a rendkívül fontos mondatban, amelyben Heidegger azt mondja, hogy a Dasein önmagát nyilatkoztatja ki:

Das Dasein ist seine Erschlossenheit. (I. 133, az eredetiben kurzív)

A jelenvaló lét nem más, mint a maga feltárultsága. (II. 267)

Le Dasein est son ouvertude. (III. 177)

Le Dasein est son ouverture. (VIII. 112)

Dasein is its disclosedness. (IV. 171)

Da-sein is its disclosure. (V. 125)

L'Esserci è la sua apertura. (VI. 170)

El „ser ahí” es su „estado de abierto”. (VII. 150)

Az *ouvertude* mellett neologizmusnak tekinthető az angol *disclosedness* (az amerikai fordításban: *disclosure*) is, amely nem a „nyitni, nyitottság” (*open, openness*) felől közelíti meg az *Erschlossenheit* jelentését, hanem a zártság (*close, closed*) irányából, ezt a participiumos alakot látja el a *dis-* fosztóképzővel és a *-ness* szuffixummal. Az *ouverture, apertura* nem neologizmusok, hanem létező francia és olasz szavak, a spanyol fordítás pedig a kicsit körülményes „nyitott(ság) állapot” megfelelővel adja vissza az *Erschlossenheit* szót.

5. Zárszó

A fordításnak *ugyanazt* kell elmondania egy *másik* nyelven: ebben az egyszerű állításban benne rejlik a vállalkozás összes ellentmondása. Hogy a fordítás valóban „ugyanazt” mondja-e (vagy mennyire mondja ugyanazt), mint az eredeti, azt objektív eszközökkel nem lehet lemérni. A filozófiai diszkurzus fordításának azonban megvannak a maga specifikus céljai, amelyek elkülönítik őt a többi fajta fordítástól. A „fordíthatatlannak” kikiáltott Heidegger pontosan tudta ezt. Egyik francia fordítóját, Henry Corbint egy 1937-ben hozzá írott levelében e szavakkal bátorította: „A fordítás révén a gondolat áttevődik egy másik nyelv szellemébe, és ilyen módon elkerülhetetlen átalakuláson megy át. Ez az átalakulás azonban lehet termékeny is, mert új fényben tünteti fel a kérdés alapvető helyzetét; ezáltal lehetővé teszi, hogy az ember saját maga is tisztábban lásson és a kérdés határait a maga számára is jobban kirajzolhassa. Ezért a fordítás nem egyszerűen abból áll, hogy megkönnyíti a kommunikációt egy másik nyelv világával, hanem önmaga is a közösen feltett kérdés egyfajta megoldása. A kölcsönös megértést szolgálja magasabb értelemben. És az ezen az úton megtett minden egyes lépés áldás a népek számára” (Heidegger 1985: 30).

Egy filozófiai szöveg minden pontján *kérdéseket* tesz fel az olvasó (és a fordító) számára. A fordító minden egyes ekvivalencia-megoldása a szöveg által feltett kérdések *valamilyen megoldásának* tekinthető. Természetesen nincs és

nem is lehet minden kérdésnek egyetlen, egyértelmű és helyes megoldása. Ezért egyik fordítástól sem várhatjuk el, hogy végleges, lezárt, mindenki számára kielégítő megoldásokat adjon a felvetett kérdésekre. És itt próbálunk meg válaszolni arra a kérdésre: vajon mennyire terjeszthetők ki a *Lét és idő* különböző nyelvű fordításaival kapcsolatos megállapításaink más filozófusok írásaira? Másként megfogalmazva: mennyire alakíthatók át a cikkben tett megállapításaink általános fordítási *teorémákká*?

Úgy gondoljuk, hogy a filozófiai szövegek bizonyos értelemben hasonlítanak egymásra, ezért fordításuk is hasonló problémákat vet fel. Egyrészt felvetik a fordításelmélet *általános* tudományelméleti, tudományfilozófiai problémáit, másrészt felvetik a filozófiai diszkurzus *speciális* fordítási problémáit. Mindkettőt épp csak érinteni tudtuk ebben a cikkben. *Minden* fordítónak valahogyan meg kell értenie és valamilyen módon értelmezenie kell *minden* fordítandó szöveget, és ezt a megértett-értelmezett tartalmat valamilyen módon *mindig* meg kell próbálnia érthető formában visszaadni a célnyelv nyelvi eszközeivel. De ezek már a végeletig közhelyek. A fordításelméleti szakirodalom hosszú időn keresztül jórészt ilyen fordítási közhelyek „tudományos” feldolgozásából állt, és nem sok gyakorlati segítséget tudott adni a gyakorló fordítóknak tényleges problémáik megoldásában.

A fordításelmélet azóta lett érdekes és izgalmas tudományterület, amióta letett a tudományos objektivitás (látszatának) fenntartásával kapcsolatos igényeiről. Ahhoz, hogy a fordítástudomány fejlődjön, előrelépjen, mindenekelőtt az lenne szükséges, hogy „problémáit” filozófiai *kérdésekké* alakítsa át. A fordítástudomány nem tudomány és nem elmélet, hanem *élő, eleven, mindennapi gyakorlat*. Nincs elmélete, mint ahogy semmiféle gyakorlati tevékenységnek nincs elmélete (ha a fordítást egy olyan nagyon gyakorlati tevékenységhez hasonlítjuk, mint a favágás, akkor felvethető a kérdés: vajon van-e a favágásnak elmélete?). Ettől függetlenül lehet, érdemes, sőt kell is beszélni, írni, elmélkedni, gondolkodni róla: mi is ezt tettük ebben a cikkben. Lehet *teorémákat*, ún. *tantételeket* is megfogalmazni vele kapcsolatban. Semmiképpen nem szabad azonban megengedni, hogy a fordításelmélet a szó rossz értelmében vett normatív tudomány, megtanulni való ismeretanyag, holt dogma legyen, aminek semmi köze nincs a tényleges gyakorlathoz. Ha a fordításelméletirők letesznek ilyen irányú törekvéseikről, akkor a fordításról való *filozófiai diszkurzus* alkalmas lehet arra, hogy a megismeréstudomány mindig megújuló, új eredményeket hozó területévé váljon.

Jegyzetek

¹ A műnek létezik még egy teljes francia fordítása, egy ún. „kalóz” kiadás, amelyet a fordító, Emmanuel Martineau saját kiadója adott ki kétezer példányban, és amelynek megjelenése érdekes módon egy évvel megelőzte a hivatalos, szerzői jogokkal védett François Vezin-féle fordítását. Ennek a „kalóz”-fordításnak ma már a fénymásolatához is csak nagy nehézségek árán lehet hozzájutni, nekem is csak azért sikerült, mert egyik párizsi utam alkalmával személyesen találkoztam a fordítóval. Mivel ebből a kiadásból is idézni fogok, megadom ennek a fordításnak a bibliográfiai adatait is.

² Az összes olyan heideggeri terminus elemzését, amely a *Hand* szótöveget tartalmazza ld. J.-F. Courtine Heidegger és a fenomenológia viszonyát tárgyaló kitűnő könyvének „Donner/prendre: la main” című fejezetében (Courtine 1990: 283–303).

³ A *Dasein* fordítását egy francia szerző a Heidegger-fordítás sarkalatos nehézségének tekinti: „Le terme ‘Dasein’ est l'exemple-phare de la difficulté à traduire Heidegger” (Granel 1985: 153). A *Dasein* fordítása azóta is végeláthatatlan viták forrása (vö. még Koyré 1971: 272–273).

⁴ „[...] ugyancsak kevés Heidegger-szöveg létezik magyarul. Egészen a legutóbbi évekig gyakorlatilag alig volt más olvasható, mint a *Mi a metafizika?* rettenetes fordításban, egy olyan szöveg, amelyben a ‘Sein’ és a ‘Dasein’ fogalmakat azonos magyar szóval, egyaránt ‘lét’-nek fordították” (Vajda 1993: 110).

⁵ Azért hangsúlyozzuk, hogy csak a *Lét és időben* szereplő „*Dasein*” fordítási problémáival foglalkozunk, mert ez a filozófia Heidegger más írásaiban is felbukkan, ahol nem mindig ugyanúgy fordítják. Heidegger *Bevezetés a metafizikába* című művének fordítói megjegyzéseiben Vajda Mihály ezt írja: „A *Bevezetés...*-ben a szó jelentés-módosuláson megy át, ezért jó néhány esetben nem ‘jelenvalólét’-nek, hanem ‘létezés’-nek fordítottam” (M. Heidegger: *Bevezetés a metafizikába*. Ford. Vajda Mihály, Ikon Kiadó, Budapest, 1995 (Matúra Bölcsélet sorozat), Jegyzetek, 27. oldal).

⁶ „A *Lét és időben* a *Dasein*t jelenvalólétnek fordítottuk. Ma sem látok ennél a rossz megoldásnál jobb megoldást. [...] A *Da-sein* persze létezés. De akkor tudni kell, hogy csak az ember létezik (egzisztál), mert csak neki van *helye, ahol van*, neki van *da-ja*, neki van *világa*” (Vajda 1993: 99).

⁷ „Számomra először is nem elég konkrét, nem elég plasztikus a ‘jelenvalólét’ és a ‘jelenvalóság’; másodszer pedig zavarónak érzem a ‘jelen’ tövét is, amely a magyar nyelvben azonos a *jelenidő* ‘jelen’-jével” (Kocsiszky 1990: 160).

⁸ Illés Gyula Róbert már említett, Heidegger halálfogalmával kapcsolatos terminológiai szójegyzékében az alábbi magyarázatot találjuk a *Dasein* címszó alatt: „*Dasein*: embert jelent. Egzisztenciál és egzisztell (*sic!*) módon kifejezhető ontikus-ontologikus fogalom, amely az embert mint *Sein im Da* fejezi ki. Az ember ugyanis a katolikus filozófiában *ens*, *Seiendes*, *létező*, amelynek tartalmát a megtérésben maga Isten lehajló szeretetével adja meg. Heideggernél erről szó sincs, ő messze tiltakozna a katolikus filozófia ellen, ami azt sürgeti, hogy Heidegger filozófiáját ne használjuk fel katolikus tanok előkészítésére vagy prezentálására” (Illés 1992: 44). Túl azon, hogy szerintünk semmilyen filozófiát sem célszerű közvetlenül felhasználni katolikus (és másféle) tanok előkészítésére vagy prezentálására, Heidegger katolikus olvasata, úgy tűnik, gyökeresen eltér a nem katolikus olvasattól, amit a *Man* definíciójával tudnánk a legjobban érzékeltetni. E szójegyzék *Man* címszava alatt ugyanis ezt olvassuk: „*Man*: ember. Az egzisztenciális ontológiában a *Man* lesz a lét igazságának megélője és a halál elszenvetője. Gegenstand-szerű volta azonban újra csak azt sejteti meg, hogy bár Heidegger az amerika-

nizmus Gegenstandja ellen beszélt, maga ezt a Gegenstandot olvasta bele szereplőjébe a Man-ba és a Daseinba” (Illés 1992: 51). A fenti állítások igazságtartalma is erősen megkérdőjelezhető, de a heideggeri filozófia teljes félreértéséről tanúskodik, ha valaki a Daseint és a [das] Mant is az „ember” szóval akarja lefordítani.

⁹ Egy Georges Kahn nevű francia Heidegger-fordító mégis átvette ezt az „être-le-là” összetételt, amiért Emmanuel Martineau egy lábjegyzetben megdicséri és a választás helyességét a *Dasein* mikrofilológiai elemzése révén meg is indokolja.

¹⁰ Az angol és az amerikai fordítás is a *discourse* szót használja rá, amely nem azonos sem a francia *discours*, sem a német *Rede* főnév jelentésével.

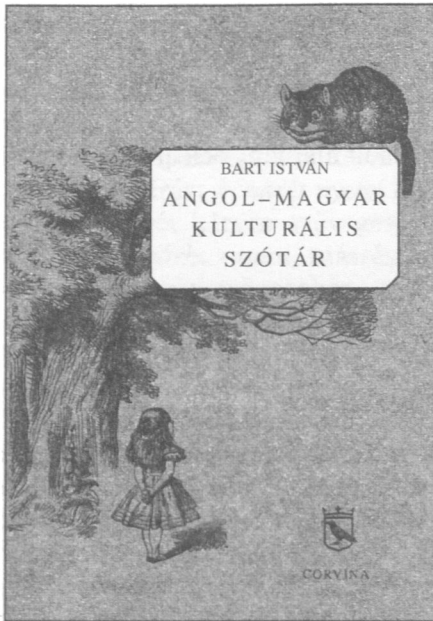
¹¹ Ez a mondat – talán rövidege miatt – azon kevesek közé tartozik, amely Martineau fordításában szó szerint megegyezik Vezinével, azzal a különbséggel, hogy ő az *On* névmást nagy kezdőbetűvel írja.

¹² „Az emberi ittlétnek a távolsághoz sajátos viszonya van: távtalanítja, el-távolítja [Ent-fernen] azt, vagyis tendenciálisan közel hoz. Maga az el-távolítás, mint az ittlét alapvető tendenciája fedezi fel tulajdonképpen a távolságokat, a messzeségeket” (Fehér M. 1992b: 133).

Irodalom

- Auroux, S. [sous la direction de] 1990. *Dictionnaire des notions philosophiques*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Courtine, J.-F. 1990. *Heidegger et la phénoménologie*. Paris: Librairie philosophique J. Vrin.
- Fehér M. I. 1992a. Fordítói bevezetés Martin Heidegger: *Az idő fogalma* c. könyvéhez. Budapest: Kossuth.
- Fehér M. I. 1992b. *Martin Heidegger. Egy XX. századi gondolkodó életútja*. 2., bővített kiadás, Budapest: Göncöl Kiadó.
- Furley, D. J. 1958. Translation from Greek Philosophy. In: Booth, A. D. et al: *Aspects of Translation. Studies in Communication* 2. London: Secker and Warburg Ltd., 52–64.
- Gehlen, A. 1976. *Az ember természete és helye a világban*. Ford. Kis János. Budapest: Gondolat.
- Gilson, É. 1987². *L'Être et l'Essence*. Paris: Librairie philosophique J. Vrin.
- Granel, G. 1985. Les langues sont des terminaux logiques. In: *Les Tours de Babel. Essais sur la traduction*. Mauvezin: Édition Trans-Europ-Repress. 155–179.
- Granel, G. 1988. Introduction à *Qu'appelle-t-on penser?* de Martin Heidegger. Paris: Presses Universitaires de France. 1–19.
- Heidegger, M. 1985. *Qu'est-ce que la métaphysique?* Traduit par Henry Corbin. Notes et commentaires de Marc Froment-Meurice, Paris: Nathan.
- Illés Gy. R. 1992. *Metafizikai napló* 2. Kultúra és hit, 5. füzet. Szeged.
- Joós E. 1998a. „Magyar” Heidegger. Sárvár: Sylvester János Könyvtár.
- Joós E. 1998b. *A dolog és A nyelv*. Sárvár: Sylvester János Könyvtár.
- Kocziszky É. 1990. Csak a gondolkodó létezik. *Budapesti Könyvszemle*, II/2. 156–163.
- Koyré, A. 1971. *Études d'histoire de la pensée philosophique*. Paris: Gallimard.

- Ladmiral, J.-R. 1979. *Traduire: théorèmes pour la traduction*. Paris: Payot.
- Ladmiral, J.-R. 1986. Sourciers et ciblistes. *Revue d'Esthétique*, No. 12: „La traduction”. 33–42.
- Martineau, E. 1985. Avant-propos du traducteur. In: Heidegger, M. *Etre et Temps*. Paris: Authentica. 5–13.
- Meschonnic, H. 1990. *Le langage Heidegger*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Rónai P. 1980. *Latin és mosoly*. Budapest: Európa.
- Székely J. 1995. *A valódi világ*. Budapest: Osiris – Századvég.
- Vajda M. 1993. Megújulás a középből? Avagy: olvasható-e Heidegger magyarul? In: *A posztmodern Heidegger*. Budapest: T-Twins & Századvég. 110–115.
- Vezin, F. 1986. Au sujet de la traduction. In: Heidegger, M. *Etre et Temps*, Paris: Gallimard. 515–590.

Megvásárolható a Corvina Könyvkiadásán:

1051 Bp., Vörösmarty tér 1. II. em. 201.

Nyitva: hétfőtől csütörtökig 9–16 óra,

pénteken 9–14 óra között.

Telefon: 317-5185

Cheltenham Ladies College 1853-ban alapított előkelő → *Public school* lányok számára

chemistry „felvilágosult”, „művelt”, „divatos” emberek már csakis a rokon- és ellenszenv vegytanát értik rajta, mely *works or doesn't work*.

Chequers (Court) a mindenkori brit miniszterelnök vidéki rezidenciája Londontól északnyugatra, a *Chiltern Hills*-ben (a → *Cotswolds*-ban) 1917 óa.

Cheshire Cat a macska az → *Alice in Wonderland*-ben, mely lassan eltűnik a szem elől, míg nem csak a mosolya (vö. „... mint a fakutya”) marad belőle a légben lebegve.

Cheshire cheese eredetileg *Cheshire*-ben készített, tömbben vagy szeletelve árult, fehér, száraz és morzsálló, a sótlantól (*mild*) a csipősig (*sharp*) terjedő ízű sajt; laza állaga révén könnyen penészedik, és így készül a *blue Cheshire*, amit azelőtt egyszerűen romlottnak tekintettek.

Cheviots alacsony hegylánc Northumberlandben, Anglia és Skócia határán, mely évszázadokon át volt csetepaték színhelye.